

Kazak Dil Bilincinin Oluşumunda 20. Yüzyılın İlk Yarısındaki Fikir Hareketlerine Genel Bir Bakış

DOÇ. DR. ABDULKADİR ÖZTÜRK*

Öz

Toplum çok katmanlı bağların bireyleri bir arada tuttuğu organik bir yapıdır. Bu yapının temel taşları içinde kültür kodları, ortak ritüeller, tarih, dil, inanç gibi birçok farklı değerler bulunur. Bu değerler her biri kendi etki alanında toplumsal yapının bir arada durmasını ve devamlılığını sağlamakla yükümlüdürler ve tek tek kişileri toplum adını verdiğimiz yapıya dâhil ederler. Dil ve dil bilinci şüphesiz bu yapının en önemli birleştirici ve/veya ayırıcı unsurudur. Avrupa temelli başlayan fikir akımları neticesinde, çok uluslu devlet yapılarının dağılmasında ve dünya haritasının yeniden şekillenmesinde “millet ve milliyetçilik” kavramlarının etkili olduğu bilinmektedir. Fikir akımları siyasi gündemi belirlerken siyaset de sosyolojik yapıyı şekillendirir. Dil bilincinin oluşmasında sosyolojik arka planın yanında ele alınması gereken önemli unsurlardan biri de kuşkusuz edebî eserlerdir. Edebî eser, sanatsal bağlamının ardında taşıdığı fikir dünyasıyla çoğu zaman bireylerin bilinçlenmesinde bir vasıta olarak kullanılmıştır.

20. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen siyasi ve sosyal olaylar tüm dünyada olduğu gibi Türkistan coğrafyasını da derinden etkilemiştir. Çalışmada, dönemin önemli fikir akımlarının üzerinde durularak eserden topluma edebiyatın dil üzerindeki etkisi ve bu etkinin “dil bilinci” oluşturmadaki rolüne bakılacaktır. Araştırma yapılacak alanın genişliği göz önünde bulundurulduğunda bu çalışma, fikir akımlarının Kazak dil bilincinin şekillenmesindeki etkisi ile sınırlandırılmaktadır. Dönemin roman, şiir, hikâye, tiyatro gibi edebî türlerine yansıyan, şair ve yazarların bilinçli veya rastlantısal “dil bilincini” uyandırmaya yönelik örnekleri tespit edilecektir. Neticede, Kazak dil bilincinin oluşumunda ve bunun toplumsal boyutunda edebî eserin rolü ve etkisi değerlendirilecektir.

Anahtar sözcükler: Kazakça, dil bilinci, 20. yüzyıl, Türkistan, fikir hareketleri

An Overview of the Intellectual Movements in the Formation of Kazakh Linguistic
Awareness in the First Half of the 20th Century

Abstract

Society is an organic structure where multi-layered ties hold individuals together. The foundational elements of this structure include various values such as cultural codes, shared rituals, history, language, and belief systems. Each of these values operates within its own sphere of influence, ensuring the cohesion and continuity of the social structure while incorporating

* Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi / Ordu Üniversitesi, ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz, akadirozurk@odu.edu.tr ORCID: 0000-0002-3077-458X

Gönderilme Tarihi: 28 Şubat 2025

Kabul Tarihi: 6 Nisan 2025

individuals into what is collectively referred to as society. There is little doubt that language and linguistic awareness constitute the most significant unifying and/or distinguishing factors within this structure. There is broad agreement that the concepts of “nation” and “nationalism” played a central role in the dissolution of multinational states and the reshaping of the world map as a result of European-originated intellectual movements. While ideological movements shape political agendas, politics, in turn, influences sociological structures. In addition to the sociological background, one of the key elements that must be considered in the formation of linguistic awareness is undoubtedly literature and the works it produces. Beyond its artistic form, literary works have often served as a means of fostering individual consciousness through the ideas they convey.

The political and social events of the first half of the 20th century profoundly affected the Turkestan region, as they did the rest of the world. This study will examine the impact of literature on language by focusing on the major intellectual movements of the period and will explore the role of this influence in the formation of “linguistic awareness”. Given the vast scope of the research area, this study will be limited to analyzing the impact of these intellectual movements on the development of Kazakh linguistic awareness. Examples of conscious or incidental attempts by poets and writers to awaken “linguistic awareness” will be identified in various literary genres of the period, including novels, poetry, short stories, and drama. Ultimately, the role and influence of literary works in shaping Kazakh linguistic awareness and its societal dimensions will be evaluated.

Keywords: Kazakh, linguistic awareness, 20th century, Turkestan, intellectual movements

GİRİŞ

Toplumun ekonomik, siyasi, sosyal ve en geniş manada kültürel hayatını yansıtan edebiyat ve edebî eser, bireylerin topluluk içindeki yaşam pratiklerini dışa vurmanın temel araçlarından biri olarak karşımıza çıkar. Bir edebî eseri sadece kendi bünyesinde değerlendirmek elbette mümkünken onu ait olduğu toplumun sınırlılıkları içinde ele alıp yazarı ve toplumu hatta tarihi açısından sınıflandırmak ve değerlendirmek de mümkündür. Tarihi süreç içinde milletler, sadece kendi kültür daireleri içinde varlıklarını sürdür(e)mezler. Gerek iç gerekse dış etmenler ve etkileşim kültür ve medeniyet dairelerinde değişimlere neden olur ki bu durum başta dil olmak üzere, inançlar, kabuller-retler, yaşam tarzı, alışkanlıklar, kurallar gibi pek çok kavram ve değeri değişime uğratar.

Değişimin esasını teşkil eden durum veya olayların başında, fikir hareketleri gelir. Bu fikir hareketleri, toplumun kendi dinamiklerinden çıkabileceği gibi çoğu zaman başka medeniyetlerin ihtiyaç ve/veya beklentileri neticesinde oluşur ve kabul görerek dönemin şartlarına göre yaygınlaşır ve yayılır. Bir fikrin kabul görüp yaygınlaşması da kaçınılmaz olarak toplumsal hareketleri tetikler. Avrupa’da Aydınlanma Çağı’nı takiben başlayan fikir hareketleri, kendi siyasi altyapısını oluşturunca bugün Avrupa medeniyeti olarak adlandırılan sistemin temelleri atılmış olur. Fikir hareketlerinden beslenen siyasi mekanizma kısa sürede kendi insan modelini de oluşturmaya başlar. Yeni çağın merkezinde artık akıl ve onun ürettiği metalar yer alır. Bu, başta skolastik düşünce olmak üzere pozitif bilimlerin önündeki birçok engelin yavaşça kalkmasını sağlar. Ardından bireyin

kendini keşfetmesi ve değerini algılaması olarak kendini gösterir. Hümanizmi takip eden Avrupa ayaklanmaları ve onun devamındaki Milliyetçilik akımı, o dönemin mevcut siyasi yapılarını tek tek zayıflatır veya sonlandırır.

Fikirler ve oluşturdıkları siyasi dalga ortaya çıktığı coğrafyanın çok ötesine ulaşır. Bunda matbaanın, gazetenin, edebî eserin vd. etkisinin olduğu da unutulmamalıdır. Bu etki toplumların mevcut siyasi ve ekonomik durumlarına göre farklı zamanlarda ve farklı boyutlarda görülür. Özellikle edebî eser, ait olduğu toplumun sosyolojik yapısıyla doğrudan ilişkilendirilebilir ki bu da eseri hem sosyolojik hem de toplumsal açıdan değerlendirmeyi mümkün kılar:

Edebiyat, toplumsal yapının temeli olan kültür, ekonomi, tarih, millet kavramlarını ele alarak sosyolojik unsurları işleyebilir. Aynı şekilde, sosyoloji de edebiyat eserlerini inceleyerek bireysel deneyimler, toplumsal pratikler, yapılar ve ilişkiler hakkında belirli bulgulara ulaşabilir ve bu eserleri kaynak olarak kullanabilir. Şüphesiz edebiyat, bir yorumlama, anlatma ve aktarma aracı olarak toplum içinde yaşayan (buna zorunlu olan) insanın sorunlarını yansıtmaya potansiyeline sahiptir. (Bayındır, 2024, s. 88)

Bir başka açıdan yazarları/aydınları dâhil oldukları toplumun tamamen dışında görmek de doğru bir yaklaşım değildir. Elbette edebî bir eseri sadece sanatsal yönüyle ele almak mümkündür; ancak onu toplumunu, yazarının dünya görüşünü, zamanının şartlarını barındıran ve dışa aktaran bir araç olarak da ele almak gerekir.

Türkistan coğrafyasının yakın siyasi, sosyal, ekonomik tarihi göz önüne alındığında özellikle 20. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan edebî eseri sosyolojik ve fikir hareketleri temelinde ele alıp, toplumsal etkileri üzerinde bir örneklem sunmak gerekmektedir. Bu örneklem, kültürü oluşturan birçok başlık altında yapılabileceği gibi aşağıdaki incelemede olduğu gibi dil açısından da yapılmalıdır. Dil bilincinin oluşmasında edebiyat -malzemesi dil olan sanat-, bir özne olarak değerlendirilmedi. Tüm bu tarihsel süreç içinde edebî metni, Kazak dilinin gelişimi ve toplumsal bilincin bir öznesi olarak görmek gerekir. Bu gerekliliği açıklamak için de öncelikle 20. yüzyıl fikir hareketlerinin Kazakistan coğrafyasındaki etkilerinden bahsetmek yararlı olacaktır.

KAZAK DİL BİLİNCİNİN OLUŞUMUNDA 20. YÜZYILIN İLK YARISINDA MEYDAN GELEN FİKİR HAREKETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Kazak coğrafyası tarihî süreç içinde bir yandan Moğollarla ve Çinlilerle diğer yandan Ruslarla yakın siyasi ve askerî ilişkiler içinde bulunmak zorunda kalmıştır. Kazakların yönetsel anlamda Hanlık ve Cüz sınıflandırmaları Kazak coğrafyasının kimi zaman bölünmesine neden olmuştur. 10 Ekim 1731'de Rusların Kazaklara yardım etmek bahanesiyle yaptığı antlaşma, ileride Rusların bölgede büyük çaplı istilasına zemin hazırlar. Böylece Ruslar, "Kazak Hanlığının zayıf durumundan her fırsatta yararlanacak ve Başkurtlar başta olmak üzere Türk kavimlerine saldıracaklar, topraklarını ele geçireceklerdir" (Hizmetli, 2011, s. 37). Rusların işgalci yaklaşımı ve monarşinin serflik¹ eğilimi, yönetime karşı birtakım irili ufaklı isyanın çıkmasına neden olur. Bunların içinde şüphesiz Kazaklar açısından da önemli olan isyan, tarihte Kazak İsyanı, Pugachev İsyanı veya Köylü

¹ Köylüleri ücretli/sözleşmeli köle olarak görme; "Serf, Rusya İmparatorluğunda kendisine tahsis edilen arazide bir nevi toprak ağası adına çalışan köylüye verilen isimdir." konu hakkında geniş bilgi için bkz. Bilgili, 2023, s. 91-104.

Savaşı (1773-1775) olarak bilinen büyük olaydır. Rusların isyanı bastırmasının ardından Kazak coğrafyasındaki baskı ve karakolların sayısında artış olur.

Diğer yandan 1720'lerde başlayan Kalmukların işgali karşısında Kazaklar, bir taraftan da Çin'in saldırılarıyla mücadele etmek zorunda kalınca 1750'lerde Ruslardan yardım istemeye mecbur olurlar. Bunu fırsat bilen Rus Çarlığı, önce kuzey bölgelerinden başlayarak Kazak coğrafyasını işgal eder. 1860'larda Rusların ortaya koyduğu yeni düzenlemelerle Kazak coğrafyası Çarlık Rusya'nın istediği şekilde dizayn edilmeye çalışılır. Bu işgaller Rus köylülerinin Kazak coğrafyasında kolonileştirilmesi ve Kazakların daha çok şehir merkezlerine kaydırılması şeklinde devam eder. Rusların uzun yıllar devam eden işgal politikası 20. yüzyılın ilk çeyreğinde büyük çaplı ayaklanmalara neden olur. Bu ayaklanmaların arkasında ulus devlet olma yoluna giren Kazak milliyetçiliğinin olduğu bir gerçektir. Yaşanan sömürü politikası Kazak halkının aydınından köylüsüne farklı dönemlerde ve zamanlarda tepkisel eylemlerine dönüşür.

20. yüzyıl siyasi hareketlerini doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen ilk adımı "reform" hareketlerinden başlatmak mümkündür. Ancak ele alınan Türkistan coğrafyasını ilgilendiren asıl dönüm noktası 1789 Fransız İhtilali'dir. Tüm dünyada olduğu gibi Türkistan coğrafyasında da (geç de olsa) etkisini gösteren ihtilal, aydınlanma felsefesinin toplumda oluşturduğu bilgi ve kültür seviyesindeki artışın bir sonucudur. Bu sonucun başlangıcını bilginin biriktirilmesi ve aktarılmasında (matbaa-gazete-kitap) gerçekleşen gelişmelerde aramak gerekir. Temeli çoğu zaman ekonomik nedenlere bağlansa da Fransız İhtilali, mutlak krallıkların (monarşi) -Tanrı tarafından bahşedilmiş kabul görse de- yıkılabileceğini ve yerine ulus temelli siyasi yapıların kurulabileceğini göstermiştir. Egemenliğin halka ait olduğunun kabulü, insanların eşit yaşama haklarının olduğu, Milliyetçiliğin hem ilkesel hem siyasi bir karakter kazanmasını sağlamıştır.

20. yüzyılın başında Kazak fikir hareketlerinin başı olarak Alaş Orda Hareketi'ni görmek gerekir. Çarlık politikaları altında ezilen Rus halkı, 1905 Rus-Japon savaşı sırasında Çarlığa karşı ilk büyük eylemini gerçekleştirir. Bu eylem bozulan ekonomik ve idari yapının etkisiyle büyürken Çarlık, sınırları içindeki halklara birtakım tavizler (17 Ekim 1905 Manifestosu) vermek zorunda kalır. Bu manifesto Çarlık işgali altında olan tüm Türkistan halklarında siyasi teşkilatlanmayı gerektiren motivasyonu oluşturur. Ruslar sınıf farklılıklarının kaldırılması ve ekonomik çözümler talep ederken Kazaklar ve diğer Türk toplulukları millî-bağımsız yapılanmayı öncelemişlerdir. Kazak topraklarında bulunan Rus yöneticilerin çekilmesi, halkın Kazak dilinde eğitim alması, toprak mülkiyetinin geri verilmesi gibi haklı talepler, Çarlığa iletilse de bu ilk siyasi atılım toplu bir mücadele biçiminde olmamıştır. "1917 Sovyet Rus Devrimi'ni takip eden günlerde Kazak gazetesi etrafında toplanan Kazak aydınlarının çalışmalarıyla ortaya çıkmaya başlayan ve 5 Mart 1920 tarihinde resmen feshedilen Alaş Orda, bir hükûmet olduğu kadar, ruhu günümüze kadar gelen bir bağımsızlık hareketidir" (Yorulmaz, 2016, s. 972). 1920'de Kızıl Ordu tarafından yenilip dağıtılınca geriye kalan Türkçü kesim üyeleri daha güneye inerek Basmacılar Hareketi'ne katılırlar.

Dünya siyasetini ve sosyal hayatını derinden etkileyen I. Dünya Savaşı devam ederken 25 Haziran 1916'da Çarlık, zaten sömürü altında bulunan Türkistan halklarının da askere alınması fermanını yayımlar. Tüm tarım arazileri işgal edilmiş, araç-gereçleri ellerinden alınmış, hayvanlarına el konulmuş Türkler önce bölgesel ardından geniş çaplı bir ayaklanma başlatır (Ürkün

Ayaklanması 1916-1917). Ürkün Ayaklanması, temelde Çarlığın sömürü sistemine karşı yapılan bir ayaklanmadır. Rusların kanlı bir şekilde bastırdığı ayaklanma sonucunda birçok Kazak, topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır (Bayındır, 2024, s. 88-89). Diğer taraftan gerçekleşen 1917 Ekim Devrimi (Bolşevik Devrimi) Çarlık Rusya'nın sonu olurken Türkistan coğrafyasının da geleceğini şekillendirecek sonuçlar doğurur. Ekim Devrimini takip eden süreçte, Sovyet rejimine karşı Özbekistan'da başlayan ayaklanmalar kısa zamanda Türkistan coğrafyasına yayılır ve aralıklarla 1934'e kadar sürer. Türkistan halkının Sovyet yönetimi karşısında özgürlük arayışının bir basamağı olan ayaklanma Basmacı Hareketi (Korbaşılar Hareketi) olarak adlandırılır (Yeşilot ve Özdemir, 2021, s. 280).

Rusların özellikle verimli tarım arazilerine duyduğu ihtiyaç Rus köylülerinin Türkistan coğrafyasına gönderilmesiyle çözülmeye çalışılır. Bu sosyal işgal askeri olarak da desteklenince Kazaklar (ve diğer Türk bölgeleri) kendi topraklarında kiracı veya serf duruma düşerler. Sovyet rejimi bir yandan da Türklerin elindeki silah ve silah olarak kullanılabilecek tüm metal eşyaya el koyar. Tarım arazileri ellerinden alınan köylüler mecburen şehir merkezlerine yönelir. Dağlık alanda yaşayan "göçerler" ise Rusların yerleşik hayata geçirme politikasıyla karşılaşır. Basmacı Hareketinin özellikle dağlık bölgelerde yoğunlaşması Rusları bu ve benzeri tedbirler almaya yönlendirir. Basmacı Hareketi, başlangıcı ve sonu itibarıyla sistemli ve bütüncül bir hareket olma özelliği gösteremese de Basmacıların amacı Türkistan'ı Bolşevik hâkimiyetinden kurtarıp kendi bağımsız devletlerini kurmaktır (Yeşilot ve Özdemir, 2021, s. 282). 1921'de özellikle Enver Paşa'nın da bölgeye gelip Basmacıları organize etme gayretleri kısmi ve bölgesel başarıların sağlanmasında etkili olur. 1922'de Enver Paşa'nın öldürülmesiyle Basmacı Hareketi yeniden dağınık bir hâl alır. Sovyetler, Basmacı Hareketini sonlandırmak için hem ekonomik hem askerî tedbirlerini arttırlar. Kızıl Ordu'nun da bölgeye müdahalesiyle Basmacı Hareketi sona erer (1934).

Tüm bu tarihi süreci içine alan fikir hareketi ise Türkistan coğrafyasında Ceditçilik Hareketi olarak adlandırılır. Batıdaki aydınlanma fikri ve çağının İslam coğrafyasındaki karşılığı "usûl-i cedîd" adlı eğitim faaliyetleriyle gerçekleşir (Akyol, 1993, s. 211). Kırmırlı İsmail Gaspıralı ve onun 1883'te "Dilde, işte, fikirde birlik." sloganıyla çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesi Batının eğitim anlayışını Türkistan coğrafyasına taşıyan en önemli araç olmuştur. Ana dilde eğitim ve ilköğretimden başlayarak eğitim sisteminin yenilenmesi fikri başta Özbekistan olmak üzere tüm Türk coğrafyasında karşılık bulur. Gaspıralı'nın Jön Türklerle² kurduğu bağ ve edindiği bilgiler Türk varlığı üzerindeki düşüncelerini yoğunlaştırır. Çünkü Rusların hâkim olduğu coğrafyalarda tek tip insan modeli yaratma fikrine bu yolla karşı çıkar. Türkistan'da yaygın olan skolastik eğitim sisteminin ve Rus yönetiminin engelleri karşısında kendi kültürel değerleri ile eğitim alan Türk nesli fikrini savunmaktaydı[r] (Ülken, 1992, s. 214). Gaspıralı'nın fikirlerini devam ettiren Cedidciler, gazete yazılarının yanı sıra edebî metinleri de halkı aydınlatmanın bir aracı olarak kullanırlar. Bunun sonuçları çok uluslu Rus Çarlığı için bir tehdit oluşturunca Cedidciler "Halk Düşmanı" olarak yaftalanıp ağır bedeller öderler. Özellikle 1935-1938 döneminde birçok Türk aydın, kurşuna dizilerek idam edilir. İdam edilen kişilerin mahkemesi ise ölümlerinden sonra gerçekleşir.

² Bkz. Ülken H. Z. (1992). Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi. İstanbul: Ülken Yayınları.

Tüm zorlu şartlara rağmen Kazak aydınları, millî benliği korumak ve ulus-toplum bilincini oluşturmak adına başta gazetecilik faaliyetleri olmak üzere kurmaca türleri de fikirlerinin birer yansıması olarak kullanmışlardır. Dönem olaylarını anlatan romanların (*Gece ve Gündüz*, *Kırgın*, *Besatar* vd.) yanı sıra şiir yoluyla da özellikle “dil bilincinin” oluşması adına eserler kaleme almışlardır.

Ahmet Baytursunov (1873-1938): *Karkaralı Dilekçesi*³ (1905) yazarları arasında yer alan Baytursunov; Rus egemenli altındayken Kazak millî çıkarlarını gözeterek yerel yönetim, mahkemeler ve halk eğitiminde değişiklikler yapılmasını ister. Buna ek olarak Kazakların inançlarında özgür olması gerekliliğini talep eder. Rus köylülerin verimli Kazak topraklarına göç ettirilme politikasını da karşı çıkar (Yktyar, 2020, s. 172). Baytursunov, Kazak dil bilincine dair *Til Kural* (1914-1916) adlı çalışmasıyla en önemli etkiyi yaratır. Rus politikalarına muhalefeti, Alaş Millî Hareketi dâhilindeki faaliyetleri sebebiyle hapse atılır, sürgüne gönderilir ve sonunda kurşuna dizilerek idam edilir.

Bir eğitimci olarak Baytursunov, birikimlerini her yolla Kazak halkına aktarmayı hedefler. Ekim Devrimi sonrası demokratikleşme ve Kazak bağımsızlığının şekillenmesi sürecinde aktif rol oynar. Arap Alfabesini Kazakçanın ses özelliklerine göre yeniden şekillendirir. Baytursunov, Kazak millî birliğinin yine Kazak dil bilinciyle gerçekleşebileceği düşüncesinden ayrılmaz. Kazakların ana dillerini unutmaması gerekliliğini hem gazete yazılarıyla (Okuv Kuralı – 1912, Aykap Dergisi) hem de şiirleriyle ortaya koyar:

Anadilim

(Ahmet Baytursunulı)

Zengin bir hazinesin, bereketlisin, anadilim!

Sesleri söze dizip, çiçek gibi örensın sen.

Ulaşılması güç olanı yakalardın eskiden,

Bense bilgiyi ararken hep sana yetişemezdim.

İşte, yurdun artık yeni topraklarda,

“Kazak” adını yüceltir halkın uzaklara.

Eğer düşmansan, yaklaşma, dur uzaklarda,

Ama dostsan, kapım açık, milletime

hoşgörülü olana.

Balık gibi yüzen insan, kuş gibi uçan,

Yuvanın batıdan ışık saçtığını gören.

Bilim ve mucizelerin kaynağını bulmuş,

Bilgiyle, sanatla aydınlanır o yüce ufuk.

Annem korudu, temiz tuttu seni eskiden,

Ve artık kolayca yıkılmayacak otağın.

Eskiden yabancı gibi görenler,

Şimdi hayranlıkla tanıyacak özünü, sırrını.

Bir zamanlar kulelere “çıkılır” sanırdı,

Şiirlerimize “gülünç” diye bakardı.

Ama yükseklerden aşağılara inince,

Yanıldıklarını anarlardı, gerçeği

gördüklerinde.

³ **Karkaralı Dilekçesi:** “1905 yılında A. Baytursunov, A. Bukeyhanov, M. Dulatov ve J. Akpaev; dilekçede, Kazakların dinî baskısının ve eğitim üzerinden Ruslaştırma siyasetinin durdurulmasını, Kazak çocuklarının ana dilinde yatılı okullar ve yatılı evler oluşturulması ile eğitim sisteminin ona göre düzenlenmesini, Kazak gazetelerin yayınlanmasına izin verilmesini, ata topraklarından tahliyeyi durdurmak ve kanuni olarak bu toprakların Kazak Türklerine geri verilmesini, Kazak Türklerinden ülkenin en yüksek makamlarında görev verilmesini talep etti.” (Bukeyhanov, 1910’dan aktaran: Urazbayeva: 2018, s. 488)

Küçümseyenler oldu otağımı, yolumu
saptıranlar,
Dilime düşman olup mızrak saplayanlar!
Bir kez söyledim, bir kez daha söylüyorum, bu
üçüncü,
Yanılanlar, yolunuz uzun, kaybolursunuz
daha!

Ben değilim “Tatar” sanırsanız Tatar olan,
Ben değilim bir “köşede” sessiz oturan!
Boğazınızdan geçip gitmeyeceğim zorla,
Ama yolum bir, elim de işte, “birlikteyiz”
diyenle! (Kazak Gazetesi, No: 167, 1916)

Туған тілім

(Ахмет Байтұрсынұлы)
Кенің бай, келімің мол, туған тілім!
Дыбыстың теріп сөз ғып, буған гүлін.
Қайырған қайдағыны жүйрік ең сен,
Мен тосып құтыла алмас құсам білім.

Қонып тұр, ордаң міне, жаңа жұртқа,
Салып тұр ұлың «қазақ» көзін сыртқа.
Жау болсаң, жақындама, аулақ жүр деп,
Ел болсаң, есігім бос, ең деп ұлтқа.

Балықтай жүзіп адам, құстай ұшқан,
Түндігің ашулы тұр күн-батыстан.
Ғылым мен кереметтің кенін тапқан,
Нұр кірер білім, өнер мол жақ тұстан.

Кірлетпей келген сақтап анам бұрын,
Ордаңды шала қоймас енді құрым.
Алыстан әлде қандай жат көргенсіп,
Кіргендер тамсанатын танып сырын.

Біреулер мұнараға «мінетін-ді»,
Құрындай деп жыр дегбеге күлетін-ді.
Биіктен төмен түсіп қарағанда,
Көзінің жаңылғанын білетін-ді.

Кемсініп көбің ордамды адасқандар!
Тіліме жау боп найза қадасқандар!
Бір айттым, екінші айтам, бұл үшінші,
Жорта бер, жолың алыс, адассаңдар.

Мен болман болдырамын «татар» десең,
Мен жатпан «бір бөлмеңде» жатар десең!
Өтпеймін тамағыңнан «жұтам» десең,
Жоным бір, қолым міне, «қатар» десең!

Mağjan Cumabayev (1893-1938): Alaş Millî Hareketi üyesi olan Cumabayev, Kazak halkının eğitim sorunlarını dile getiren, halkının huzur ve güven içinde yaşamasını isteyen bir aydındır. Edebiyatı ve edebî metni fikirlerini dile getirmek için ustaca kullanan Cumabayev, 1913-1918 yılları arasında *Kazak* gazetesinde yayımladığı şiirleri vesilesiyle Ahmed Baytursunov'la yakın dostluk kurar. O da 1917 Devrimi sonrası Kazak halkının özgürlüğünü amaçlamış ve Sovyet yönetiminin politikalarına karşı tutum sergiler. Sonuçta, “halk düşmanı” ilan edilerek 1938’de kurşuna dizilerek idam edilir. Eserleri onun ölümünden çok uzun zaman sonra yayımlanabilir (Kalkan: 2020, s. 272).

Şiirlerinde Türk tarihi, kültürü ve Türk diline verdiği önemi göstermiştir. Onun Kazak millî bilincinin oluşmasında dilin ne denli önemli olduğunu gösteren *Kazak Dili* şiiri esaret altında kalan bir halkın sesi olur:

Kazak Dili

(Mağjan Jumabayev)

Güç azaldı, şanlı bayrak düştü yere,
Dün kahraman olan, bugün korkar, eğilir
zehre.
Özgürlük için koşan, o yaman ruh prangada,
Kan soğudu, yürek artık cansız çarpar
derinde.

Kartal kuşunun iki kanadı kırıldı,
Gümbür gümbür çağlayan halk sustu,
yoruldu.

Ulu Altay- o altın ana artık hatırda değil,
Kahramanlar, hakanlar, yiğitler unutuldu!

Cesaret, millet, birlik, kuvvet, onur,
Zalim kader hepsini aldı, ne varsa yoktur...
Altın Güneş'ten paha biçilmez bir emanet
misali,
Parlayan yıldız- atamın dili, sen kaldın baki!

Işık görmeden kalsan da uzun yıllar, kutsal
dilim,
Saf, derin, keskin, güçlü, engin dilim,
Türk evlatlarını bağrına basabilirsin,
Beyaz ellerinle kucaklayabilirsin, ey dilim!
(Zhumabayev, 2017, s. 92)

Қазақ тілі

(Мағжан Жұмабаев)

Күш кеміді, айбынды ту құлады,
Кеше батыр- бүгін қорқақ, бұғады.
Ерікке ұмтылған ұшқыр жаны кісенде,
Қан суынған, жүрек солғын соғады.

Қыран құстың кос қанаты кырқылды,
Күндей күшті күркіреген ел тынды.
Асқар Алтай- алтын ана есте жоқ,
Батыр, хандар- асқан жандар ұмытылды!

Ерлік, елдік, бірлік, қайрат, бақ, ардың
Жауыз тағдыр жойды бәрін не бардың...
Алтын Күннен бағасыз бір белгі боп,
Нұрлы жұлдыз- бабам тілі, сен қалдың!

Жарық көрмей жатсаң да ұзақ, кен-тілім,
Таза, терең, өткір, күшті, кең тілім,
Таралған түрік балаларын бауырыңа
Ақ қолыңмен тарта аларсын сен, тілім!

Sultanmahmut Toraygırov (1893-1920): Ahmet Baytursunov ve Alihan Bökeyhan'la birlikte Alaş Orda Hareketi içinde yer alan Toraygırov, Kazak edebiyatının ve "dil bilincinin" şekillenmesinde önemli bir isim olmuştur. Aslen bir öğretmen olan Toraygırov, 1913-1914 senelerine *Aykap* dergisinde makale ve şiirlerini yayımlamaya başlar. Eğitimi için çok çaba sarf eden yazar bir yandan da sağlık sorunlarıyla uğraşır. Sağlığı okumaya elvermediğinden 1917'de çalışmak için gittiği Tomsk'ta Alaş Orda Hareketine katılır. Ancak çok geçmeden rahatsızlığı artar ve köyüne dönmek zorunda kalır. 1920'de henüz 27 yaşındayken vefat eder (Madi: 2019: s. 12).

Özellikle edebî eserleriyle tanınan ve Kazak gençlerini hedef kitle olarak belirleyen yazar; eğitim sistemindeki sorunlar, medeniyet meselesi, cahillik, din sömürüsü ve bağımsızlık konularında eserler verir. Rusçayı ve Tatar dilini öğrenen Toraygırov, gençlere modern dünyayı

tanımak için Rus dilini öğrenmelerini öğütler. Ancak diğer yandan millî kültür ögesi olarak gördüğü Kazakça için de aşağıdaki mısraları kaleme alır:

Seviyorum

(Sultanmahmut Toraygırov)

Seviyorum doğduğum dili – anamın dilini,
Beşikte yattığımda dahi verdiği bilgiyi.
İlk çılgılımla bu dünyaya adım attığım anda,
Kulaklarımda yankılandı tanıdık bir ses,
tanıdık bir melodi.

O dille annem beni ninniyle avutmuş,
Şefkatle “yavrum”, “canım” diyerek okşamış.
O dille ilk öğretmişler bana sevgiyi,
“Anne” demişim sevgiyle ve saf bir hissiyatla.

Arkadaşımın bökünü şakayla alıp kaçtığım,
O dille özgürce oynadım uçsuz bucaksız
bozkırlarda.
O dille ilk defa adım attım dışarı,
Ve bu geniş dünyada anlamıştım güzelliği,
hayatın özünü.

O dilde dileklerimi dile getirdim,
İlk sevdiğim yâre açtım gönlümü.
Bana sığınıp “canım” dediğinde,
Bileğimi boynuna doladım özlemle.

O dille öğrendim nesnelerin adını,
O dille alışkanlıkları bellettim kendime.
Ve ilk kez o dille döküldü dışarıya,
Sevdiklerim, nefret ettiklerim,
hoşlandıklarım.

(1918 y.) (Toraygırov, 1987, s. 141-142).

Сүйемін

(Сұлтанмахмұт Торайғыров)

Сүйемін туған тілді – анам тілін,
Бесікте жатқанымда-ақ берген білім
Шыр етіп жерге түскен минутімнен
Құлағыма сіңірген таныс үнім.

Сол тілмен шешем мені әлдилеген,
Еркелеткен, «құлыным», «жаным» деген
Сол тілменен бірінші білгізілген:
«Ана» деген сүйгендік сөз әм менен.

Қылжықтап, алып қашып құрбы бөркін,
Сол тілменен ойнадым далада еркін.
Сол тілменен бірінші сыртқа шығып,
Өмірде ен далада ұққан көркім.

Сол тілменен білгіздім тілегімді,
Бірінші сүйген жарға жүрегімді.
Маған қарай тығылып, «жаным» деген,
Мойнына апарғанда білегімді.

Сол тілменен үйрендім нәрсе аттарын,
Сол тілменен әдетті мен жаттадым,
Ең бірінші сол тілмен сыртқа шықты,
Сүйгенім, жек көргенім, ұнатқаным

Іlyas Zhansuguroy (1984-1938): 1938 Kırğını'nda idam edilen bir diğer isim de Zhansuguroy'dur. Kazak köylerindeki halkın yaşamını, özgürlük özlemini yazdığı *Yoldaşlar* (1933) romanının Sovyet ideolojisine ters düşmesi ve şiirlerinin Kazak milliyetçiliğini teşvik etmesi

gerekçesiyle kurşuna dizilen bir diğer Kazak aydınıdır. Bir eğitici olan Zhansuguroy, Kazak millî birliğinin oluşması ve Kazak edebiyatının şekillenmesinde verdiği eserlerle tanınmıştır.

İ. Zhansugurov, 20. yüzyılın başındaki edebiyatta en önde gelen klasik yazarlar arasında, kendine özgü bir tarzı, sesi, farklı konuları ve benzersiz düşünceleri olan bir şairdir. Şairin dilinin düz yazı eserlerindeki kullanımı ve cümle yapısı da, kendine has üslup tonlarıyla dikkat çeker. Yazarın eserlerinde betimlenen 20. yüzyılın başları, Kazak milleti için yalnızca yeni bir çağın ve yeni bir dünyanın başlangıcı değil, aynı zamanda halkın refahı için çalışmayı amaçlayan aydınların da tarih sahnesine çıkıp kendilerini çeşitli yönleriyle tanıttıkları bir dönemdir. 20. yüzyılın başındaki toplumsal olaylara katılan, millet için hizmet eden ve bu dönemdeki farklı değişimlere aktif olarak dahil olan kişilerin portreleri, yazarın eserlerinde ustalıkla betimlenmiştir (Kapasova, 2019, s. 3).

Anamın Dili

(İlyas Zhansugurov)

Kıymetli, değerli altın olan anamın dili,
Seninle şekillendi bu evladının hali.
Geceleri bölerek uykusunu, avutmak için,
Anam beni seninle okşadı, seninle ninniler
söyledi.

Beşikte bağlandı belim, seninle kaynaştım,
Annemle yün eğirip, sohbetlerle paylaştım.
“Ana,” diyerek, “Ehh” diye ağlayarak,
Anne sütünü emdim, gayretle ve şükrederek.

Çevremi seninle tanıdım, gördüm güzelliği,
Seninle güldüm, seninle paylaştım hüznü ve
sevgiyi.
Beden yorulup, ruh tembelleştiğinde,
“Ah,” diye derin bir nefesle sende buldum
yaşamı.

Dilediğim, korkularım – hepsi sendin,
Çaresiz kaldığımda da seninle sarıldım içten.
Cennetlerde Kevser şerbeti de sunsalar,
Senin tatlılığıyla eş bir lezzeti göremem.
(Zhansugurov, 2013, s. 39).

Анам тілі

(Илияс Жансүгіров)

Қадірлі, бағасы алтын анам тілі,
Сенімен бағаланған балаң түрі.
Төрт бөліп түн ұйқысын жұбатам деп,
Сенімен әдидеген анам мені.

Бесікте белім буып бітіскемін,
Сөйлесіп шешем жүнін түтіскемін.
«Апа», - деп, «Ә», - деп жылап, аузымды
ашып,
Емшектен еңбек қылып сүт ішкемін.

Маңымды сеніменен танығамын,
Сеніменен қуанып, налығамын.
Дене ауырлап, жан жалқау тартқан шақта,
«Уһ» деп шаршап, дем алып шалығамын.

Тілегенім, қорыққаным – бәрі де сен,
Сасқанда да жармасам ойбайыңмен.
Апкәусар болса дағы ұжмақтағы,
Тәттілікті көрмеспін сенімен тең

SONUÇ

Toplumu bireyden ayrı düşünmek olmayacağı gibi edebiyatı da bireyden ve toplumdan ayırmak mümkün değildir. Edebiyat, toplumun her katmanına hitap edebilme yeteneğine sahip bir sanattır. Bir yazarı edebî eser üretmeye iten birçok sebep bulunur. Bu sebepler, bireysel amaçlardan estetik kaygılara, tarihsel gerçeklikten kurmacaya, siyasetten ekonomik sebeplere hatta ölümsüzlük arayışına kadar çok fonksiyonlu bir edebî yaratma isteğinin sonucudur. Nihayetinde edebiyat yaratıldığı toplumun dinamiklerine veya pratiklerine uzak düşünülemez. Yazarlar hem toplumun hem de çağlarının yakın birer tanığı olarak eserlerini kaleme almaktan da geri durmamışlardır. Bunu yaparken de dil unsurlarını da yaşatmış ayrıca geliştirerek gelecek kuşaklara aktarmışlardır. Dille ilgili bilinçli aktarım kaçınılmaz olarak toplumsal dil bilincinin şekillenmesini veya hatırlatılmasını sağlamıştır.

Dil bilinci, tek tek bireyleri “toplum” olarak adlandırmanın olmazsa olmaz koşulları arasındadır. Çok uluslu yapıların yerini ulus devletlere bıraktığı bir süreci takiben Kazak dili de bir toplumu yansıtan kültürel ve sosyal kodlarıyla varlığını geliştirerek sürdürmüştür. Çalışmanın örnekleminde de görüleceği üzere dönem aydın-yazarları bilinçli olarak “dil bilincini” aktarmaya çalışmışlardır. Bu bilincin oluşmasında dönemin siyasi olayları ve bunların ardında yatan fikir hareketlerinin etkisi de görülmektedir.

Yukarıda sunulan şiir örnekleri, edebî faaliyetlerin toplumsal olayları yansıtması adına ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Bireyleri toplum olarak sınıflandırmadaki rolüyle “dil”, her çağda önemini koruyacaktır. Kazak aydınının edebî güçle aktarmak istediği bilinç dalgaları arasına böylece “dil bilincini” de yerleştirdiği gözden kaçmamaktadır. Zor zamanlarda kaleme alınan bu eserler siyasi ve sosyal ortamının da içinde değerlendirilmelidir. Özellikle esaret altında yaşayan toplumların tarihi, kültürel birikimlerini ve yaşam pratiklerini edebî eserle aksettirmeleri mevcut fikir hareketlerinin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

Özellikle Ekim Devrimi (1917) sonrasında Türkistan coğrafyasında yaşanan kısmi rahatlama, 1937-1939 Kırğını'na kadarki süreçte Kazakistan'daki eğitim, matbaa, yayın ve dil faaliyetlerine yeni bir ivme kazandırmıştır. Klasik medrese eğitimi ile çağdaş toplumların seviyesine çıkılamayacağı anlaşılmıştır. Bu nedenle Kazak aydınları, modern eğitim sistemlerini uygulamak için çaba gösterirken diğer yandan toplumun en büyük paydalarından olan “dil bilinci”nin yerleşmesi için de büyük emek harcamışlardır.

KAYNAKÇA

- Akyol, Taha (1993). "Cedîdçilik". *TDV İslâm Ansiklopedisi* 7, 211-213.
- Bayındır, Tolga (2024). "Türk Romanında Esaretin Sosyolojisi". *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar* 8(27), 87-104.
- Bilgili, Cihan (2023). "Serflik Sisteminin Gelişimi ve Kulakların Ortaya Çıkma Süreci". *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi* 8(1), 91-104.
- Baytursınulı, Ahmet (2005). *Bes Tomdık Şığarmalar Jınağı*. 5-tom. Almatı: Alaş.
- Baytursınulı, Ahmet (1916). *Kazak Gazetesi* 167, Orenburg.
- Çolpan, Abdülhamid Süleyman (2022). *Gece ve Gündüz*. (Haz. Şuayip Karakaş). Ankara: Bengü Yayınları.
- Hizmetli, Sabri (2011). "Kazak Uluğu ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü". *İstem* 17, 23-43.
- Kalkan, İbrahim (2020). "Cumabayev, Mağcan". *TDV İslâm Ansiklopedisi* Ek-1, 271-272.
- Kapasova, Bahytgul Kasymbaevna (2019). "İ. Zhansugurov Prozasındaki Leksikalık Erekşelikler". *İlyas Zhansugurov'un 125. yılına ithaf edilen 'İlyas Zhansugurov ve Ulusal Manevi Değerler' adlı ulusal bilimsel-pratik konferansın materyalleri*. Pavlodar: S. Toraygırov Adındaki PMÜ, 3-11.
- Kasimbekov, Tölögön (2023). *Kırgın-Bir Ürkün Hikâyesi*. (Çev. Samet Azap ve Emrah Altıok). Ankara: Bengü Yayınları.
- Khavay, Karlygash (2021). *Askar Süleymenov'un Besatar Adlı Eseri Üzerine Dil İncelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ordu: Ordu Üniversitesi.
- Madi, Balsan (2019). *Sultan Mahmut Toraygırov'un Hayatı Edebî Şahsiyeti ve Eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- Süleymenov, Askar (2009). *Besatar*. Almatı: Atamura Yayınları.
- Toraygırov, Sultanmahmut (1987). *Sarıarkanın Jangbırı*. Almatı: Jazuvşı.
- Urazbayeva, Akzhamal (2018). "Kazak Türkleri Aydınlarının 20. Yüzyılın İlk Yıllarındaki İhtilaller Sürecindeki Millî Mücadeleler ve Manevi Yükselişi". *XVIII. Türk Tarih Kongresi* 6, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 485-496.
- Ülken, Hilmi Ziya (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Yeşilot, Okan ve Özdemir, Burcu (2021). "Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi". *Belleten* 85, 279-309.
- Yktyar, Paltore (2020). "Baytursunov, Ahmed". *TDV İslâm Ansiklopedisi* Ek-1, 171-173.
- Yorulmaz, Osman (2016). "Alaş Orda Hareketi". *Belleten* 80(289), 939-976.
- Zhansügirov, İliyas (2013). *Dala: Öleğder, Audarmalar, Poemalar*. Almatı: Halıkaralık Abay Klubu.
- Zhumabayev, Mağcan (2017). *Sum Ömir*. Almatı: Halıkaralık Abay Klubu.

Melek İlayda Sarı

Türk Romanında Bilimkurgu

(1996-2019)

Günce Yayınları

Oktaç Yivli

Öykü Nasıl Okunur

modern öykü ve yöntem

Günce Yayınları

İPEK DEMİR

Türk Romanında Distopya

(1990-2019)

Günce Yayınları

Yazma Sanatı

Türkçe Doğru ve Etkili Yazma Teknikleri

Prof. Dr. Önder Göçgün

Günce Yayınları